

**PRIZNANJE PRAVA NA PRISTUP INTERNETU
KAO SAMOSTALNOG LJUDSKOG PRAVA
– POTENCIJALI I PREPREKE*****

Sažetak

Internet se pokazao kao značajno sredstvo za olakšanje svakodnevnih životnih aktivnosti, ali i mehanizam koji omogućava efikasnije uživanje mnogih ljudskih prava. Pandemija kovida 19 ukazala je na neophodnost interneta i otvorila pitanje o mogućem priznanju prava na pristup internetu kao samostalnog ljudskog prava. Autorke ispituju prirodu interneta, njegov značaj u svakodnevnom životu ljudi, kao i blizak odnos sa drugim ljudskim pravima, posebno pravom na slobodu izražavanja i pravom na slobodu udruživanja. Pored mnogobrojnih prednosti koje pristup internetu donosi, ukazuje se i na nedostatke interneta, posebno u domenu autorskih prava i govora mržnje. Kao najvažnije prepreke na putu priznanja prava na pristup internetu kao samostalnog ljudskog prava identifikuju se nedostatak političke volje država, nedovoljno jasna priroda prava na pristup internetu i njegovo shvaćanje kao pomoćnog sredstva kojim se mogu ostvariti druga ljudska prava. U radu se zaključuje da pitanje prava na pristup internetu kao ljudskog prava ne treba biti olako odbačeno od strane međunarodne zajednice, imajuću u vidu njegove potencijale koji su posebno došli do izražaja za vreme pandemije i u drugim vanrednim situacijama.

Ključne reči: internet, ljudska prava, pandemija kovida 19, pravo na slobodu izražavanja, pravo na slobodu udruživanja.

* Doktor ekonomskih nauka, viši naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, Srbija. E-mail: sanja@diplomacy.bg.ac.rs
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0949-7052>

** Doktor pravnih nauka, naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. E-mail: jelica@diplomacy.bg.ac.rs
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8364-7405>

*** Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Srbija i izazovi u međunarodnim odnosima 2023. godine”, koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu tokom 2023. godine.

THE RECOGNITION OF THE RIGHT TO INTERNET ACCESS AS AN INDEPENDENT HUMAN RIGHT – POTENTIALS AND OBSTACLES

Summary

The existence of the Internet had made a truly revolution in people's lives. The Internet has proven to be an important tool for facilitating everyday activities. It had also proven to be a mechanism that enables the more efficient enjoyment of numerous human rights. The Covid-19 pandemic indicated the necessity of the Internet and raised the question of the possible recognition of the right to Internet access as an independent human right. The authors examine the nature of Internet and its close relationship with other human rights, particularly the right to freedom of thought and expression and the right to freedom of association. The authors identified the lack of political will of the states, the insufficiently clear nature of the right to Internet access and its perception as an auxiliary means by which other human rights can be realized as the main obstacles regarding the recognition of Internet access as an independent human right. The paper concludes that the issue of the right to Internet access as a human right should not be dismissed by the international community, bearing in mind its potential during the pandemic and other emergency situations.

Keywords: the Internet, human rights, Covid-19 pandemic, right to freedom of expression, right to freedom of association.

1. Uvod

Pojava interneta je donela revoluciju u način na koji ljudi komuniciraju, posluju, provode slobodno vreme, edukuju se, bave sportom, putuju, informišu se i u mnoge druge aktivnosti. U poslovnom svetu internet je omogućio bržu i bolju komunikaciju, prodaju, snabdevanje, distribuciju, čak i proizvodnju po narudžbini, što je približilo kupca i prodavca i omogućilo brže zadovoljenje potrošačkih potreba, kao i brže ostvarenje profita. Kupovina preko interneta je postala osim najbržeg i najjeftiniji način kupovine nekog proizvoda, kao i najprofitabilniji oblik trgovine zbog niskih troškova i jednostavnosti (Randelović, 2017, p. 13).

Internet i digitalizacija uopšte doveli su do promena u poslovanju, omogućili širenje tržišta, privredni rast, zapošljavanje i rast inovacija, što direktno utiče na konkurentnost nacionalnih privreda. Jedan od preduslova za fer borbu na tržištu je i adekvatan pravni okvir koji prati savremene tržišne trendove (Gongeta, 2020, p. 66). Primena elektronskih komunikacija koje koriste internet, posebno u

službi kompanijskog prava, pruža mnogo mogućnosti, od davanja elektronskog punomoćja, preko učešća na sednicama elektronskim putem, glasanja, do informisanja o radu itd. Naravno, potrebno je i uspostaviti balans na način da se koriste sve prednosti interneta, a da se istovremeno umanje svi potencijalni negativni efekti ovakvog načina rada (Višekruna, 2015, p. 501).

Internet je globalna komunikacijska kompjuterska mreža, koja je nastala pre samo tridesetak godina. Broj korisnika interneta na globalnom nivou je stalno u porastu. Prema podacima za 2022. godinu, u svetu je oko 4,95 milijardi korisnika interneta ili 62,5% ukupne svetske populacije. Rast korisnika interneta je četiri puta veći od rasta broja stanovnika. Osim toga, prosečna osoba provodi sve više vremena na internetu, tako da, prema podacima za 2022. godinu, prosečan korisnik interneta provodi 7 sati dnevno na internetu, na bilo kom uređaju (kompjuteru, tabletu, mobilnom, i dr.). Tako da, ako recimo spava oko 7 do 8 sati, prosečan korisnik interneta provodi dok je budan 40% vremena onlajn (Nedeljković, 2023). Uočena je takođe tendencija da će se sve više novca trošiti na oglase i kampanje na internet platformama. Zanimljiv je i podatak da je promet putem elektronske trgovine 2022. godine povećan za blizu 10% u odnosu na 2021. godinu, pa će se ovaj trend nastaviti i narednih godina. Do 2026. godine očekuje se promet od oko 8 milijardi dolara i stanovnici Kine će biti najveći potrošači preko interneta (Pašćan, 2023).

Poslednjih desetak godina pojačano je interesovanje pravne nauke za internet. Jedan od najvažnijih aspekata njegovog izučavanja je ispitivanje da li internet ima potencijal da postane samostalno ljudsko pravo. Posmatra se i kao sredstvo koje može omogućiti veću jednakost među ljudima. Teoretičari ispituju vezu interneta i ljudskih prava, kao i značaj koji internet ima u realizaciji priznatih ljudskih prava. Velika pažnja se posvećuje i sajber bezbednosti, kao i pitanjima sajber kriminala. Sa početkom pandemije kovida 19, pažnja je skrenuta na značaj interneta u olakšavanju posledica pandemije.¹

Postojanje interneta i njegova uloga otvaraju mnoga pitanja. Da li su postojeća legislativna rešenja odgovarajuća i da li mogu obuhvatiti i promene koje sa sobom nosi postojanje interneta? Kakva je veza interneta i ljudskih prava? Da li

¹ O najvažnijim aspektima prava na pristup internetu vid. detaljnije: Wagner, B., Vieth, K. & Kettemann, M. C. (eds.). 2019. *Research Handbook on Human Rights and Digital Technology*. Cheltenham, UK, Massachusetts, USA: Edward Elgar Publishing; Lucena Cid, I. V. 2014. The Right of Access to Internet and the Strengthening of Democracy. *Revista Internacional de Pensamiento*, 9, pp. 383-398; Liu, H. & Yan. Y. 2016. Interpretation of the Concept of the Right to Internet Access from the Perspective of International Law, *Journal of Human Rights*, 15(2), pp. 140-153; Frosini, T. E. 2013. Access to Internet as a Fundamental Right, *Italian Journal of Public Law*, 5(2), pp. 226-234; Wang, X. 2013. Time to Think about Human Right to the Internet Access: A Beitz's Approach, *Journal of Politics and Law*, 6(3), pp. 67-77.

internet, usled svoje bliske veze sa ljudskim pravima, predstavlja samo sredstvo za efikasnije uživanje ljudskih prava ili ima kapacitete da postane samostalno ljudsko pravo? Koje su najvažnije prepreke koje stoje na putu globalnog priznanja prava na pristup internetu kao ljudskog prava? Ovo su neke od najvažnijih dilema u pogledu interneta koje će autorke razmotriti.

2. Internet i četvrta generacija ljudskih prava

Jedno od najvećih dostignuća pravne nauke je uspostavljanje i uobličavanje koncepta ljudskih prava. U obliku u kojem ih danas definišemo i prepoznajemo, ljudska prava su koncept novog doba. Prešla su dugačak put od pominjanja u pojedinim srednjovekovnim dokumentima poput Magna Carta Libertatum, Peticije o pravima, Deklaracije prava čoveka i građanina, američke Deklaracije nezavisnosti da bi dosegli do jedne od najvažnijih karakteristika demokratskog društva (Cornesku, 2009, p. 2).

Ljudska prava se tradicionalno dele na dve velike kategorije: građanska i politička prava (regulisana Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima) i ekonomska, socijalna i kulturna prava koje razrađuje Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1966. godine. Ljudska prava su dinamična kategorija, podložna razvoju. Lista ljudskih prava nije konačna. Nakon uspostavljanja prve i druge generacije ljudskih prava, razvojem novih grana prava i skretanjem pažnje na neregulisana pitanja, sedamdesetih godina XX veka definiše se novi krug prava koje teoretičari klasifikuju kao treću generaciju ljudskih prava. Na ovom mestu treba navesti pravo naroda na samoopredeljenje, pravo na zdravu životnu sredinu, pravo na učešće u kulturnom nasleđu, pravo na prirodne resurse, pravo na komunikaciju i druga prava. Ova prava su regulisana važnim aktima međunarodnog prava poput Stokholmske deklaracije iz 1972. godine i Deklaracije iz Rija o životnoj sredini i razvoju (Kolednjak & Šantalab, 2013, pp. 324-325).

Tehnologija ima sve veći značaj u životu ljudi, te se brojne aktivnosti sele iz realnog u virtuelni svet. Najveći doprinos ovim tendencijama dali su internet i digitalne tehnologije. U teorijskim krugovima se sve intenzivnije govori o pojavi nove, četvrte generacije ljudskih prava. Teoretičari smatraju da se u četvrtu generaciju ljudskih prava, koja je još uvek *in statu nascendi*, mogu klasifikovati i ljudska prava povezana sa digitalnim tehnologijama koja imaju za cilj obezbeđenje slobodnog pristupa korišćenju, stvaranju i objavljivanju digitalnih dela. U ovu grupu spada i pravo pristupa korišćenju elektronskih uređaja i komunikacionih mreža, uključujući internet (Perepolkin *et al.*, 2021, p. 94). Svrha četvrte

generacije ljudskih prava treba da bude i „zaštita ljudskog života u prisustvu novih oblika inteligencije” (Risse, 2021, p. 3). Kao potencijalna prava direktno povezana sa internetom i digitalnim tehnologijama mogu se izdvojiti pravo na korišćenje virtuelne stvarnosti, pravo na pristup internetu, pravo na slobodnu komunikaciju i izražavanje mišljenja na internetu, kao i pravo na privatnost ličnih podataka (Perepolkin *et al.*, 2021, p. 94). Imajući u vidu da je još uvek u fazi nastanka i da ne postoji jasna saglasnost teoretičara oko ovog pitanja, lista četvrte generacije ljudskih prava još nije konačna. Tehnologija se ubrzano razvija, te se vrlo lako mogu pojaviti nova tehnološka dostignuća koja će imati uticaj na ljudska prava, što će obogatiti potencijalnu kategoriju četvrte generacije ljudskih prava.

Pravo na pristup internetu istaklo se kao jedno od najvažnijih prava iz potencijalne četvrte generacije ljudskih prava, kao „osnovno ljudsko pravo u godinama koje dolaze” (Woodroffe, 2020). Pristup internetu inicijalno je smatran za luksuznu kategoriju, dostupnu poslovnim ljudima i ekonomski razvijenim domaćinstvima. Ubrzanim razvojem tehnologije, situacija u pogledu dostupnosti interneta i broja korisnika se značajno menja. Prema podacima iz aprila 2023. godine, u državama visokog ekonomskog standarda, poput Norveške, Saudijske Arabije i Ujedinjenih Arapskih Emirata, 99% stanovništva koristi internet. Najveći broj korisnika interneta, preko 2,93 milijarde, zabeležen je na azijskom kontinentu. Na drugom mestu je Evropa, sa oko 750 miliona korisnika interneta (Petrosyan, 2023).

Imajući u vidu brzu transformaciju koju je internet uneo u živote ljudi, njegov položaj u međunarodnom pravu je pitanje koje otvara brojne dileme.

3. Internet i međunarodno pravo – dileme i nedoumice

Pravo na internet, a posebno njegova bliska veza s ljudskim pravima, donela je veći broj principa, deklaracija i povelja o pravima na internetu. Sloboda izražavanja na internetu i ljudska prava bili su tema međunarodnih organizacija i raznih drugih zainteresovanih tela. Rezultati su veoma različiti, od „razmatranja osnovnih principa kao u brazilskim Načelima vladavine i korišćenja interneta iz 2009. godine, Načela globalne mrežne inicijative iz 2008. godine ili Načela vladavine internetom Saveta Evrope iz 2011. godine, pa sve do obimnijih dokumenata koji ciljaju ka razradi i primeni prava kao što je Povelja o pravima na internetu Asocijacije za progresivne komunikacije (APC) iz 2006. godine, ili Povelja o ljudskim pravima i načelima na internetu iz 2010. godine”. Povelja o ljudskim pravima i načelima na internetu, koju je razvila Dinamička koalicija za prava i načela na internetu (Internet Rights and Principles Dynamic Coalition) Foruma za vladavinu internetom (Internet Governance Forum) vredna je pomena zato što

je to primer saradnje zainteresovanih partnera različitog institucionalnog porekla, kao što su akademska zajednica, privatni sektor, tehnička zajednica i građansko društvo (Slijepčević, 2016, p. 40).

Informaciono-komunikaciona tehnologija se posebno poslednje decenije ubrzano razvija, a sa tim razvojem raste i broj onih koji je koriste za vršenje krivičnih dela. Digitalna krivična dela imaju najveću stopu rasta u svetu. Dok internet, kao globalna mreža, omogućava delovanje u celom svetu, ne mareći za nacionalne granice, narastajući problemi zloupotrebe nisu više deo nacionalnih zakonodavstava. Internet je dobrobit i problem celog sveta, pa se na rešavanje prava na pristup internetu mora delovati udruženo, ubrzano i koordinirano.

Ubrzan porast broja korisnika interneta doveo je do situacije da je prvi put čovečanstvo pred medijem koji se razvija mnogo većom brzinom nego što pravo može da ga definiše. Otvoren i pristupačan internet može omogućiti slobodno izražavanje i širok spektar drugih ljudskih prava, ali i zloupotrebu istih (Maletić & Dakić, 2012, p. 772).

Privatan život predstavlja privatnu sferu i pravo na privatnost ima apsolutni značaj i deluje *erga omnes* – prema svima. Pravo na privatnost ima vertikalni odnos prema državnim organima, a horizontalan odnos prema trećim licima. Pravo na privatnost je osnovno ljudsko pravo i deli se na: prostornu privatnost, informacijsku privatnost i komunikacijsku privatnost. Svi instrumenti za zaštitu ljudskih prava, kako međunarodni tako i regionalni i državni, zasebnim odredbama regulišu pitanje zaštite prava na privatnost (Slijepčević, 2016, p. 32). Podaci o ličnosti kao i podaci koji se odnose na funkcionisanje pravnih lica ili državnih organa i institucija treba da budu i na internetu zaštićeni (Prlja, Reljanović & Ivanović, 2012).

Zbog osećaja potpune slobode i odsustva cenzure, na mreži se ostavljaju mnogobrojni lični podaci i fotografije, bez razmišljanja o mogućim posledicama i zloupotrebama privatnosti. Sa ciljem da se zaštite korisnici i vladavina prava, javila se potreba da se preduzmu mere zaštite, jer je sloboda na mreži jedino moguća uz postojanje adekvatnog sistema bezbednosti i sigurnosti. U okviru EU, Evropska komisija traži najbolja rešenja za zaštitu korisnika virtuelnog prostora već više od dve decenije, počev od 1995. do Direktive o bezbednosti mreže i informacionih sistema, koja je usvojena u prvoj polovini 2016. godine (Baltezarević & Baltezarević, 2017, p. 241). Idući u korak sa evropskom regulativom, a u cilju usklađivanja mehanizama zaštite podataka o ličnosti na globalnom nivou, u Srbiji je donet Zakon o zaštiti podataka o ličnosti. Ovaj zakon je počeo da se primenjuje u avgustu 2019. godine. On je napisan po uzoru i u skladu sa Opštom uredbom o zaštiti podataka (General Data Protection Regulation - GDPR).

Presuda Suda pravde EU o „pravu na zaborav”, kako je često nazivaju, kao i „nesavršena odluka za nesavršen svet” interesantna je jer su internet pretraživači pravno klasifikovani kao menadžeri zbirke ličnih podataka. Tom presudom je utvrđena do sada najšira teritorijalna oblast primene evropskog pravnog okvira za zaštitu podataka o ličnosti, pa se može reći da se ovom presudom uspostavlja osnove eksteritorijalnog regulisanja relevantnih delatnosti internet aktera kada pružaju svoje usluge na evropskom tržištu. Kada je reč o legalno objavljenim informacijama koje su postale „deo javne sfere” objavljivanjem na internetu, potrebno je uravnotežiti prava pojedinca koji podnosi zahtev u vezi sa tom informacijom sa slobodom izražavanja i informisanja, odnosno interesom javnosti za pristup informacijama. Ovaj interes je, međutim, ograničen na pristup informacijama putem pretrage po individualnom imenu (Gumzej, 2016. p. 171).

Internet i digitalne tehnologije su promenili način na koji se lična i autorska prava ostvaruju i ugrožavaju tako da ovo doba razvoja interneta i digitalnih tehnologija ima snažan uticaj na lična prava i na prava autora, kao i na već uspostavljeni pravni okvir za njihovu zaštitu na lokalnom i na međunarodnom nivou (Nikolova, 2022, p. 85).

Odnos između interneta i ljudskih prava je kompleksan i uslovljen stalnim tehnološkim napretkom i izmenama kojima je podložna onlajn mreža. Ujedinjene nacije su 2011. godine po prvi put sagledale pristup internetu kroz prizmu ljudskih prava, kada je Savet za ljudska prava usvojio izveštaj specijalnog izvestioca o Promociji i zaštiti prava na slobodu mišljenja i izražavanja. Od tada se još uvek vodi debata o tome da li smo svedoci procesa priznavanja i operacionalizacije novog ljudskog prava (Mladenov & Stapski, 2022, p. 23).

Institut prava na slobodu izražavanja određen je brojnim međunarodnim ugovorima i konvencijama, ali najvažnija tumačenja i granice korišćenja prava na slobodu govora dali su Evropski sud za ljudska prava i Sud Evropske unije. Svrha zaštite prava na slobodu izražavanja je ujedno i sprečavanje govora mržnje. Sa korišćenjem interneta mnogo je lakše širiti govor mržnje, ali i cenzurisati slobodu govora. Evropski sud za ljudska prava je u svom tumačenju podržao stroža pravila onlajn nego oflajn, tako da su kriterijumi za tumačenje postali detaljniji i stroži zbog same prirode medija i neuporedivo veće dostupnosti sadržaja. Praksa Suda Evropske unije usmerena je na sukob prava na slobodu izražavanja, autorskih prava i drugih prava, poput prava na slobodu poslovanja kao i ograničenja radi sprečavanja govora mržnje. Sud EU je u nekoliko slučajeva istakao i značaj čl. 11 Povelje, odnosno da sloboda izražavanja prestaje da važi tamo gde poruka krši druga načela i osnovna priznata prava (Duić, Petrašević & Sudar, 2022, p. 133).

Postoji tumačenje da ekonomski podsticaji suštinski deluju protiv dobrovoljne zaštite ljudskih prava od strane neformalnih aktera u digitalnom dobu.

Neophodno bi bilo prvo ispraviti neravnotežu između „tvrde” pravne komercijalne obaveze i „mekih” ljudskih prava, dok bi obavezujuća pravila omogućila pojedincima čija su ljudska prava ugrožena da pristupe efikasnom leku (Zalnierite, 2019, p. 278). Postoji mnoštvo pravnih akata koje u sebi sadrže regulisanje interneta – internet pravo ili sajber pravo, pravo informacionih i komunikacionih tehnologija i drugi. Poseban deo krivičnog prava Republike Srbije se odnosi na dela izvršena na internetu. Takođe, upravljanje internetom (Internet Governance) je veoma kompleksan proces, koji na neki način određuje i regulativu i politike koje se tiču interneta.

U modernom svetu u kakvom danas živimo posledice lišavanja prava na internet mogu biti zabrinjavajuće. Cenzura interneta podriva širok spektar ljudskih prava sadržanih u Povelji, ugovorima i deklaracijama Ujedinjenih nacija sa posebnim naglaskom na nediskriminaciji, pravu na razvoj i slobodi govora i informacija. Primer je pojačana internet cenzura iranskog režima, čime su efektivno ugušeni protesti građana (Banihashemi, 2023, p. 32).

Internet kao ljudsko pravo ili pravo na internet proizilazi iz pozivanja na međunarodno pravo koje reguliše ljudska prava. Pre svega, regulisanje prava na internet možemo povezati sa Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima iz 1948. godine. U osnovi svih regulativa koje obuhvataju internet stoji da su ljudska prava relevantni okvir za promociju prava pojedinca na internetu. Vođeni tom logikom možemo doći do zaključka da će uspeh ovog pristupa zavisiti od priznanja internet ljudskih prava u okvirima međunarodne regulative ljudskih prava.

Postoje države koje su priznale određene aspekte pristupa internetu kao osnovno ljudsko pravo kroz različite akte ili mehanizme. Parlament u Estoniji je usvojio 2000. godine Zakon o telekomunikacijama koji definiše pristup internetu kao ljudsko pravo od suštinskog značaja za život u XXI veku. Pristup internetu je i u Grčkoj definisan kao ljudsko pravo, kada je ova zemlja izmenila Ustav 2001. godine. Kostarika je proglasila pristup internetu ljudskim pravom odlukom Ustavnog suda u julu 2010. godine. Finska je prva zemlja na svetu koja je pristup širokopojasnom internetu učinila zakonskim pravom. Ovo pravo je proklamovano izmenom Zakona o tržištu komunikacija. Širokopojasni pristup je takođe proglašen ljudskim pravom u Španiji – Zakonom 2/2011 o održivoj ekonomiji. Italija je 2015. godine usvojila Deklaraciju o pravima na internet, kao neobavezujući dokument koji priznaje da je pristup internetu osnovno pravo svih ljudi i uslov njihovog individualnog i društvenog razvoja (Gordanić, 2022, pp. 173-174). Ovde možemo prepoznati kod određenih država veoma pozitivne tendencije u pogledu priznanja prava na pristup internetu kao potencijalnog ljudskog prava.

4. Internet i pandemija kovida 19

Veliki istorijski događaji skreću pažnju na mnoga nerešena pitanja i nude nove aspekte njihovog potencijalnog regulisanja. U slučaju prava na pristup internetu, diskurs o njegovoj transformaciji i potencijalnoj budućnosti u pogledu priznanja za ljudsko pravo istakla je pandemija virusa kovid 19.

Proglašenje globalne pandemije, marta 2020. godine, izmenilo je navike i funkcionisanje celokupnog čovečanstva. Usled karantina i mnogobrojnih mera koje su se odnosile na ograničenje kretanja, ostvarenje mnogih ljudskih prava bilo je otežano ili čak onemogućeno. Neka od ugroženih prava su bila pravo na rad, pravo na slobodu kretanja, pravo na pristup informacijama, pravo na zdravlje, pravo na obrazovanje, pravo na slobodu udruživanja itd. Uživavanje nekih od navedenih prava, poput prava na slobodu kretanja, bilo je u potpunosti onemogućeno za vreme pandemije. Za uživanje i ostvarenje drugih prava, našlo se rešenje u vidu pristupa internetu. Usled mogućnosti koje internet poseduje, veliki broj ljudskih aktivnosti se preselio iz realnog sveta u onlajn svet. Zahvaljujući pristupu internetu studenti i učenici su mogli da prate predavanja i ostvaruju pravo na obrazovanje. Pristup internetu je omogućio ljudima širom sveta da se informišu o zdravstvenoj situaciji za vreme pandemije, porastu broja zaraženih, kao i da pokrenu najefikasnije mehanizme kojima bi zaštitili svoje zdravlje i ostvarili pristup medicinskoj pomoći. Pristup internetu je imao veliki doprinos kada je reč o pravu na rad. Mnoge poslove je bilo moguće obavljati onlajn, pa je, zahvaljujući internetu, velikom broju ljudi omogućeno ostvarenje prava na rad. Bez pristupa internetu, posledice pandemije bile bi pogubnije po blagostanje ljudi u svim zemljama sveta. Prema rečima Antonija Gutereša, generalnog sekretara UN, „pandemija kovida 19 naglasila je mogućnost interneta da menja živote ljudi. Digitalna tehnologija je spasila živote omogućavajući milionima ljudi da rade, uče i druže se bezbedno na mreži.” (UN, 2021).

Upotreba interneta se povećala za više od 30% za vreme pandemije (Sixsmith *et al.*, 2022, p. 19). Upotreba video-konferencija je zabeležila višestruka povećanja, broj telefonskih poziva preko interneta je dupliran, a e-trgovina je doživela potpuni procvat. Jedan od najvećih pobednika pandemije je internet. Njegova uloga u ostvarivanju mnogih ljudskih prava za vreme pandemije pokazala se kao ključna. To je dalo sasvim novu dimenziju u pogledu važnosti interneta i njegovog potencijalnog priznanja kao ljudskog prava.

4.1. Digitalna podeljenost

U kontekstu interneta kao potencijalno prihvaćenog ljudskog prava na globalnom nivou, treba skrenuti pažnju na jednu važnu činjenicu, koju je pandemija

kovida 19 istakla i učinila aktuelnijom nego ikada. Trenutno, više od 4 milijarde svetske populacije nema pristup internetu. Ova pojava se u literaturi naziva digitalna podeljenost i koristi se da opiše jaz između lica koja imaju pristup internetu i onih koji nemaju. Jedna od najvažnijih karakteristika digitalne podeljenosti je nejednakost. Lica koja nemaju pristup internetu nisu jednaka u društvenom, ekonomskom, informacionom i obrazovnom smislu sa licima koja imaju pristup internetu. Ova nejednakost se često poistovećuje sa konceptom pismenosti, odnosno razlikom između tradicionalne i digitalne pismenosti. Internet je preselio mnoge tradicionalne medije i izvore informacija u onlajn svet, čime je pristup i pretraživanje mnogih informacija znatno olakšano. S druge strane, ova pojava zahteva i digitalne veštine i digitalnu pismenost, što lica koja nemaju pristup internetu ne mogu da ostvare (Van Dijk, 2020, p. 5).

Digitalna podeljenost sa sobom nosi i jednu, još opasniju pojavu, a to je potencijalna isključenost lica koja nemaju pristup internetu iz redovnih životnih tokova. Lica bez pristupa internetu, za razliku od onih koji svakodnevno ili bar povremeno koriste internet, nisu u mogućnosti da ostvare širok spektar prava. U velikom broju slučajeva nemaju pristup informacijama, tržištu rada, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, kao ni različitim aspektima ekonomskog, političkog i kulturnog života.

Posedovanje kompjutera, tableta ili pametnog mobilnog telefona nije obaveza, već stvar izbora ili odgovarajućih ekonomskih mogućnosti. Imajući u vidu količinu informacija i mogućnosti koje internet nosi sa sobom u pogledu obrazovanja, informisanja i poslovanja, mnoga lica koja imaju svakodnevni pristup internetu ne ostvaruju pune kapacitete koje pristup internetu omogućava. U vanrednim i hitnim situacijama poput pandemije, ili slučajeva prirodnih nepogoda, pristup internetu je važan kao sredstvo informisanja. Informacije se mnogo brže postavljaju onlajn u odnosu na konvencionalna sredstva informisanja poput novina, radija ili televizije. U uslovima pandemije ili elementarnih nepogoda, usled nedostatka informacija, lica bez internet pristupa mogu biti nenamerno sklona rizičnijem ponašanju, što može dovesti u pitanje njihove živote i zdravlje (Li, 2022, p. 2).

Pandemija kovida 19 uzrokovala je brojne posledice po obrazovanje na svim nivoima – od osnovnog školstva do fakulteta. U domaćinstvima koja nemaju pristup internetu, ostvarivanje prava na obrazovanje za vreme pandemije nije bilo moguće. Ovo se posebno odnosi na siromašne države širom sveta, posebno afričke i azijske države. Stopa domaćinstava koja imaju pristup internetu u velikom broju afričkih država je izuzetno niska. Na liderskim pozicijama su Maroko sa 88,1% i Egipat sa 80,7% domaćinstava koja imaju pristup internetu. S druge strane, u Nigeriji 55% domaćinstava ima internet, što je pohvalno u poređenju sa Angolom 32,6%, Ruandom 30,5%, Zambijom 21,2%, Somalijom 9,8% i Južnim Sudanom sa svega 7% domaćinstava koja imaju pristup internetu (Kamer, 2023).

Najbliža mesta sa pristupom internetu su biblioteke, ali usled restrikcija i ograničenja uzrokovanih pandemijom, fizički pristup ovim ustanovama nije bio moguć. Odsustvo interneta ostavilo je posledice i u razvijenim državama poput SAD i Kanade, posebno kada je reč o starijim licima. U Kanadi, na primer, 87,4% starijih lica u urbanim sredinama ima pristup internetu, dok je njihov broj u ruralnim sredinama svega 45,6% (Freeman *et al.*, 2022, p. 287). Starija lica se u manjoj meri oslanjaju na tehnologije, ali u uslovima kao što je bila pandemija, pristup internetu bi im mogao omogućiti informisanje u pogledu zdravstvene situacije, praćenje vesti i apliciranje za vakcinaciju kao i ostvarivanje mnogih elemenata prava na zdravlje. Posledice se mogu osetiti i u slučajevima prava na rad, jer ponovo, usled nedostatka pristupa internetu, lica koja bi mogla obavljati poslove onlajn, ili aplicirati za nove poslove, nisu u mogućnosti da to učine.

Sa napretkom tehnologije u budućnosti, digitalna podeljenost će biti pojava koja će sve više dolaziti do izražaja. U svakodnevnom životu, u normalnim okolnostima, pristup internetu se shvata zdravo za gotovo. U uslovima vanrednih situacija, kao što su pandemija ili elementarne nepogode, internet se pokazao kao jedan od najvažnijih mehanizama u pogledu ostvarivanja velikog broja ljudskih prava i održavanja koliko-toliko normalnog funkcionisanja života. U ovako ekstremnim situacijama jasnije se vide prednosti prava na pristup internetu, te se javljaju i brojni pozitivni argumenti u pogledu njegove budućnosti u kontekstu ljudskih prava. Međutim, nakon „internet entuzijastičnog” perioda pandemije, kakvo je zaista stanje stvari u teoriji i praksi u pogledu pristupa internetu?

5. Da li pristup internetu ima potencijal da postane ljudsko pravo?

Stavovi u pogledu prava na pristup internetu kao ljudskog prava u velikoj meri su suprotstavljeni. Internet je tehnologija stvorena od strane čoveka. Kao takav, njegov cilj je olakšavanje svakodnevnih životnih aktivnosti. Zahvaljujući internetu, informacije se mnogo brže šire, pa je čovečanstvo u stanju da za par minuta sazna vest o nečemu što se desilo na drugom kraju zemaljske kugle. Ovakva brzina protoka informacija bila je nezamisliva pre nekoliko decenija. Dakle, internet je nastao kao sredstvo. Upravo ovo svojstvo, svojstvo sredstva, predstavlja jednu od najvećih prepreka u pogledu razvoja interneta u pravcu ljudskog prava. Opravdano je postaviti pitanje: Da li je pristup internetu samo sredstvo pomoću koga se druga ljudska prava mogu efikasnije ostvariti ili ima potencijal da postoji samostalno kao ljudsko pravo?

Venton Serf, jedan od kreatora interneta, mišljenja je da internet ne može biti ljudsko pravo, jer vrlo lako može biti zamenjen nekom novijom, superiornijom i

efikasnijom tehnologijom, smatrajući da se koncept interneta kao ljudskog prava može smatrati preteranim (Wang, 2013, p. 68). Čovekova nesposobnost predviđanja budućih tokova tehnološkog razvoja i uloge koju će ti razvoji igrati u pogledu ljudskih prava „trebala bi da nas navede da budemo posebno oprezni u vezi sa uvođenjem bilo koje vrste tehnologije u međunarodno pravo” (Land, 2013, p. 400).

Pojedini teoretičari smatraju da se lobiranjem u pogledu priznanja prava na pristup internetu kao ljudskog prava nepotrebno skreće pažnja sa drugih, važnijih problema čije je regulisanje prioritelnije u odnosu na pitanje interneta (Winter, 2018, p. 737) .

Veza interneta i nekih drugih ljudskih prava je bliska i skoro simbiotička. Videli smo na primeru pandemije kovida 19 da je internet bio sredstvo koje je omogućilo ostvarenje mnogih ljudskih prava. Na ovom mestu treba posebno pomenuti vezu i isprepletenost interneta i prava na slobodu izražavanja, kao i prava na slobodu udruživanja.

Pravo na slobodu mišljenja i izražavanja je jedan od temelja moderne demokratije i jedno od najvažnijih prava na kojima počivaju sva društva koja se mogu okarakterisati kao demokratska. Imajući u vidu i potencijalne posledice koje sa sobom nosi, sloboda izražavanja misli se „za razliku od slobode kao temeljne vrednote, može i mora podvrgnuti ograničenjima u svrhu zaštite drugih prava i sloboda” (Mijić Vulinović, 2021, p. 967). Internet je postao centralno mesto političkog dijaloga i uticao je da pravo na slobodu mišljenja i izražavanja doživi transformaciju. Jedna od najvećih potvrda u pogledu bliske veze interneta i prava na slobodu izražavanja ogleđa se u presudi Vrhovnog suda SAD u slučaju *Packinghem protiv Severne Karoline* 2017. godine. U ovom slučaju, Severna Karolina je 2008. godina usvojila zakon kojim se pristup registrovanih seksualnih prestupnika komercijalnim društvenima mrežama, koje dozvoljavaju članstvo i maloletnim licima, proglašava za krivično delo. Vrhovni sud SAD je doneo presudu kojom se postojeći zakon smatra nelegalnim, smatrajući da krši pravo na slobodu izražavanja. U presudi se navodi: „Zabranjujući seksualnim prestupnicima da koriste te veb stranice, Severna Karolina jednim širokim potezom onemogućava pristup onome što je za mnoge glavni izvor saznanja o aktuelnim događajima... (onemogućava se) izražavanje i primanje informacija na modernom javnom trgu, i sprečava istraživanje ogromnih područja ljudske misli i znanja. Ove veb stranice mogu obezbediti možda najmoćnije mehanizme koji su dostupni građanima kako bi se njihov glas čuo. One omogućavaju licu koje ima pristup internetu da postane glasnik sa glasom koji odjekuje dalje od bilo koje govornice” (*Packingham vs North Carolina*, 2017). Ovom, možda malo i kontroverznom, presudom internet se poistovećuje sa modernim javnim trgom, što doprinosi transformaciji prava na slobodu izražavanja i prenosi ovo pravo iz realnog sveta i u onlajn svet.

Postojanje interneta je unelo novu dimenziju i u pogledu prava na slobodu udruživanja. Zahvaljujući internetu, ljudi mnogo lakše stupaju u kontakt na forumima, društvenim mrežama i, u anonimnosti onlajn prostora, izražavaju sopstvene stavove. Milioni ljudi širom sveta koriste društvene mreže i internet, što u eri brzog cirkulisanja informacija omogućava idealne uslove za kolektivnu akciju. Transformisani pojam slobode udruživanja, realizovane putem interneta, pokazao je pun potencijal i moć u pogledu udruživanja koja za cilj imaju smenu vlasti i ostvarivanje demokratije u autokratskim režimima. Jedan od najboljih primera je Arapsko proleće, serija revolucija u arapskim državama započeta 2010. godine udruživanjem na društvenim mrežama. Prema mišljenjima teoretičara, dostupnost interneta i društvenih mreža u uslovima nepovoljnog političkog okruženja utiče na građane da se udružuju i preuzmu kolektivne akcije u pogledu smene vlasti (Wolfsfeld, Segev & Sheaffer, 2013, p. 118).

Omogućivši prelazak slobode izražavanja u onlajn svet i organizovanje kolektivne akcije na mrežama, internet je dao jednu potpuno novu dimenziju pravu na slobodu udruživanja i pravu na slobodu mišljenja i izražavanja. U ovim slučajevima, internet je pokazao svoj potencijal moćnog sredstva, ali ipak samo sredstva. U slučaju hipotetičkog tehnološkog nazadovanja ili nekog apokaliptičnog scenarija u kome svet ostaje bez tehnologije, navedena ljudska prava će i dalje postojati. Nove dimenzije i mogućnosti koje im daje internet mogu biti eliminisane, ali će ova prava bez tehnološkog elementa i dalje postojati. Na ovom mestu se vidi jasna razlika između prava koja su prirodno urođena i potencijalnih, novih prava koja su nastala kao produkt ljudske aktivnosti.

6. Najvažnije prepreke pristupu internetu kao samostalnom ljudskom pravu

Razvoj interneta i savremenih tehnologija uneo je promene u sve aspekte društva. Njegov značaj se ne može negirati. S druge strane, postoji mnogo nedoumica i otvorenih pitanja u pogledu prava na pristup internetu.

Pre svega, pravna konstrukcija prava na pristup internetu još uvek nije dovoljno jasna. Još uvek ne postoji apsolutna saglasnost oko toga šta tačno podrazumeva pravo na pristup internetu. Da li je to pravo na posedovanje kompjutera, tableta ili nekog uređaja putem koga se korisnik može povezati na internet? Da li se pod ovim pojmom može podrazumevati obaveza države da obezbedi neophodnu infrastrukturu kako bi svako domaćinstvo imalo internet ili ovaj pojam možda podrazumeva obavezu država da ne ometaju pristup internetu i ne sabotiraju neophodnu infrastrukturu kojom se omogućava pristup

internetu? Imajući u vidu nejasnu prirodu prava na pristup internetu, njegovo regulisanje (na regionalnom, a posebno na međunarodnom nivou) deluje kao gradnja kuće od krova.

Jedna od najvažnijih prepreka na putu daljeg razvoja prava na pristup internetu kao ljudskog prava jeste nezainteresovanost i nedostatak političke volje država. Imajući u vidu da se putem interneta mnogo lakše ostvaruje pravo na slobodu izražavanja i pravo na udruživanje, internet kao takav ima potencijal „tempirane bombe”. U društvima koja nisu demokratska, internet je moćno sredstvo povezivanja i kolektivne akcije. U društvima koja su demokratska, posredstvom interneta se lakše skreće pažnja na zanemarena pitanja i šalje poruka u svet o neuređenosti sistema i njegovim nedostacima. Ovo je dovelo do pojave ograničenja na internetu, primenom napredne tehnologije za blokiranje sadržaja, praćenje i identifikaciju aktivista i kritičara, kriminalizaciju legitimnog izražavanja, kao i usvajanja restriktivnih zakona, koji opravdavaju ovakvu vrstu mera. Ovakvi oblici ograničenja u suprotnosti su sa obavezama država iz Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, kojim su garantovana prava na slobodu izražavanja (Đukić, 2016, p. 210).

Iz tih razloga, države se ne utrkuju u pogledu podizanja svesti i skretanja pažnje na pitanje pristupa internetu kao ljudskog prava. Autokratski režimi su skloni različitim vrstama internet restrikcija, pribegavanju cenzuri, praćenju aktivnosti, kao i zatvaranju političkih neistomišljenika koji svoje stavove izražavaju putem interneta i društvenih mreža.

Kina, jedna od najvažnijih svetskih ekonomija i IT sila, često se navodi kao primer države koja primenjuje strogu cenzuru sadržaja na internetu. Kineska vlada koristi tri vrste internet cenzure – veliki zaštitni zid, zlatni štit i blokiranje ključnih reči. Veliki zaštitni zid se koristi od kasnih devedesetih godina XX veka i ima za cilj ograničenje pristupa stranim veb stranicama. Zlatni štit je sistem domaćeg nadzora koje je stvorilo kinesko Ministarstvo bezbednosti. Blokiranje ključnih reči je blokiranje reči ili fraza koje su zabranjene softverom za filtriranje koji utiče na pristup veb stranicama, elektronskoj pošti, onlajn forumima, društvenim mrežama, blogovima itd. U Kini je blokiran pristup najpopularnijim svetskim društvenim mrežama, uključujući Facebook, Twitter, Youtube. Ukinut je i pristup mnogim zapadnim medijima, uključujući Voice of America, Washington Post, New York Times, kao i pristup međunarodnim sajtovima koji se bave zaštitom ljudskih prava (Monggilo, 2016, pp. 162-163).

Različiti oblici cenzure internet sadržaja karakteristični su i za arapske države. Razlozi za internet cenzuru u ovom delu sveta su različiti – održavanje političke stabilnosti, jačanje nacionalne bezbednosti i očuvanje tradicionalnih društvenih vrednosti, religije i morala. Glavni internet sadržaji koji su podložni cenzuri su sadržaji

koji su u suprotnosti s postojećim vrednostima i moralnim normama, kao i sadržaji koji se kritički odnose prema islamu (Gordanić, 2022, p. 180).

Isključenja interneta, uz koja idu i ugrožavanja mnogih drugih ljudskih prava, često se javljaju kao vid političke represije. Jedno od najdužih isključenja interneta u istoriji desilo se 2019. godine u Kašmiru, kada su vlasti Indije ukinule autonomiju Kašmira. Isključenje je trajalo od avgusta do decembra 2019. godine, više od 137 dana. Za više od sedam miliona stanovnika mnoga ljudska prava su bila ostvariva u mnogo manjem obimu ili u potpunosti neostvariva. Privredna komora Kašmira je procenila gubitak od 1,4 milijarde dolara usled paralizacije onlajn poslovanja (Medina, 2020, p. 2).

Treba imati u vidu da obezbeđivanje neophodne infrastrukture kojom se reguliše pristup internetu nije jednostavan, a ni jeftin zadatak. Za mnoge države, posebno siromašne države Afrike i Azije, obaveza obezbeđivanja infrastrukture za pristup internetu nije dostupna niti ostvariva u finansijskom smislu.

Kada se govori o pravu na pristup internetu, uglavnom se kao prva asocijacija javljaju samo prednosti i mogućnosti koje internet nosi. Pristup internetu je oplemenio pojedina ljudska prava, ali je, s druge strane, u direktnom sukobu sa drugim pravima. Kada je reč o autorskim i srodnim pravima, kopiranje, umnožavanje i korišćenje multimedijalnih sadržaja, domena i softvera bez poštovanja autorskih prava na internetu, postala je nova realnost. Broj programa za preuzimanje sadržaja sa interneta se povećava iz dana u dan, a njihova upotreba postaje jednostavnija i dostupnija. Specijalni programi, poput BitTorrenta (*BitTorrent*), SajnsHaba (*SciHub*), Libgena (*Library Genesis*) i drugih, omogućuju korisnicima gotovo neograničen pristup audio i video sadržajima, poput muzike, filmova, kao i akademskih radova i knjiga koji su zaštićeni autorskim i srodnim pravima (Topalović & Stanković, 2023, p. 47). Kršenje autorskih prava posredstvom interneta i modernih tehnologija je (uobičajena) praksa koja se ni u kom slučaju ne može okarakterisati kao pohvalna. Prava stvaraoca, kako moralna tako i imovinska, grubo su narušena. S druge strane, ovakva praksa se pravda argumentima o nesmetanom pristupu znanju i širenju znanja na koje svi imaju pravo (Topalović & Stanković, 2023, p. 48).

Stvaranje potpuno novog poslovnog ambijenta koji je rezultat nastanka i razvoja interneta doveo je i do toga da se mnogo lakše vrše razne nedozvoljene radnje. Ovo je pre svega moguće jer je na internetu teško utvrditi nečiji pravi identitet. Krađa identiteta podrazumeva lažno predstavljanje na internetu radi sticanja materijalne ili neke druge koristi. To predstavlja način narušavanja privatnosti nekog lica budući da se učinilac ove forme računarskog kriminaliteta, nakon što je preuzeo nečiji identitet, predstavlja u njegovo ime vršeći različit broj aktivnosti, ostavljajući materijalne i nematerijalne negativne posledice za sobom

koje pogađaju žrtvu ovakve vrste zloupotrebe (Kovačević 2014, p. 97). Mogućnosti za zloupotrebu interneta su velike. Danas svaka razvijena država ima specijalno oformljena odeljenja unutar policije i tužilaštva koja imaju za cilj rešavanje slučajeva zloupotrebe interneta.

7. Zaključak

Pojava interneta unela je krupne promene u život i svakodnevne navike ljudi. Veliki broj aktivnosti je olakšan, protok informacija je brži, mogućnosti koje nudi internet su neograničene. Izuzetno brzo širenje upotrebe interneta, kako po broju, tako i po mogućnostima za ličnu i poslovnu upotrebu, osim što je promenilo društvenu sferu, proširilo je i tumačenje ljudskih sloboda i prava uopšte.

Pristup internetu je postao preduslov za upotrebu mnogih ljudskih prava. Ovo svojstvo interneta najviše je došlo do izražaja za vreme pandemije kovida 19. Lica koja su imala pristup internetu bila su u mogućnosti da putem interneta ostvare veliki broj ljudskih prava. Nedostatak pristupa internetu, manifestovan kroz problem digitalne podeljenosti, postao je uočljiv baš kroz prizmu nemogućnosti ostvarenja ljudskih prava za vreme pandemije. Kao velika istorijska pojava, pandemija je dodatno istakla pitanje budućnosti interneta, njegove važnosti i potencijalnog pitanja interneta kao samostalnog ljudskog prava. Iako je u velikom delu teorije shvaćen kao sredstvo, pandemija je istakla njegovu neophodnost i ukazala na neraskidivu vezu interneta i drugih prava. Bez interneta, u periodu pandemije ekonomski gubici država i pojedinaca bili bi mnogo veći. Čak i u normalnim uslovima, bez pristupa internetu, velika većina ljudskih aktivnosti bila bi nemoguća ili otežana.

Internet ima brojne prednosti, ali sa sobom nosi i krupne nedostatke. Uz svako pravo dolazi i određena obaveza. Pravo na pristup internetu nosi opasnosti od govora mržnje, kršenja autorskih i srodnih prava, zloupotrebe ličnih podataka, različitih vrsta sajber kriminala itd.

Mnoga pitanja u pogledu pristupa internetu su nerešena. Nejasno je još uvek šta podrazumeva ovaj pojam, koje se vrednosti njime štite, šta bi bile potencijalne obaveze država u pogledu obezbeđivanja pristupa internetu.

Zakonodavstvo i pravna regulativa nastoje da slede moderne tehnologije i trendove, ali se to ipak dešava sa zakašnjenjem. Velike internet platforme su u nedostatku regulative počele same da donose pojedina pravila ponašanja na internetu. U kontekstu interneta postoji potreba za proširenjem pravnog okvira i detaljnijim pravnim regulisanjem ljudskih sloboda. Na globalnom nivou, potrebna je detaljnija regulativa prava i obaveza pružalaca internet usluga i korisnika interneta.

Stiče se utisak da države nemaju interes u pogledu razvoja pristupa internetu kao ljudskog prava. Neke od najvećih svetskih sila i stalnih članica Saveta bezbednosti UN koriste mere cenzure i ograničavanja sadržaja na internetu. Mere internet restrikcija kao sredstva odmazde takođe nisu retkost u međunarodnoj zajednici. Stiče se utisak da su države veoma svesne potencijala i političkih opasnosti koje internet nosi, pa žele da ovu temu drže po strani.

Ideja pravnog uobličavanja prava na pristup internetu ne treba da bude odbačena od strane međunarodne zajednice. Internet više nije luksuz, nego svakodnevna potreba. Tehnologija se svakodnevno menja. Jedni tehnološki trendovi zastarevaju, dok se novi već spremaju. Ljudska prava su kategorija koja ne treba da bude ograničena. Lista ljudskih prava nije konačna. Pre pedesetak godina nije se moglo ni zamisliti da se vode polemike u pogledu interneta kao ljudskog prava. Sada su diskusije na tu temu veoma opravdane i pravno argumentovane. Imajući u vidu sve bližu vezu tehnologije i ljudskih prava, u budućnosti će biti interesantno posmatrati aktuelnosti u pogledu uloge i položaja interneta u međunarodnom pravu, možda čak i njegovu transformaciju u ljudsko pravo.

Literatura

- Baltezarević, V. & Baltezarević, R. 2017. Zaštita privatnosti na internetu – evropski model. *Megatrend revija*, 14(1), pp. 241-252. DOI: <https://doi.org/10.5937/MegRev1701241B>
- Banihashemi, P. 2023. International Law and the Right to Global Internet Access: Exploring Internet Access as a Human Right Through the Lens of Iran's Women-Life-Freedom Movement. *Chicago Journal of International Law*, 24(1), pp. 31-49.
- Duić, D., Petrašević, T. & Sudar, V. 2022. Pregled prakse suda EU i Europskog suda za ljudska prava–sloboda govora. *Harmonius*, year IX, pp. 119-136.
- Đukić, D. 2016. Pravo na pristup internetu kao ljudsko pravo. *Strani pravni život*, 60 (3), pp. 205-217.
- Freeman S., Marsson, H. R. et al. 2022. Progress towards enhanced access and use of technology during the COVID-19 pandemic: A need to be mindful of the continued digital divide for many rural and northern communities. *Healthcare Management Forum*, 35(5), pp. 286–290. DOI: <https://doi.org/10.1177/08404704221108314>
- Frosini, T. E. 2013. Access to Internet as a Fundamental Right. *Italian Journal of Public Law*, 5(2): pp. 226-234.
- Gongeta, S. 2020. Digitalizacija u pravu trgovačkih društava. In: *10. Međunarodna konferencija razvoj javne uprave*. Vukovar: Veleučilište „Lavoslav Ružička“ u Vukovaru, pp. 66-73.
- Gordanić, J. 2022. The Impact of the Covid-19 Pandemic on the right to access the internet as a human right. In: *Challenges and Perspectives of the Development of Legal Systems in the XXI Century*. Banja Luka: Faculty of Law, pp. 169-184.

- Gumzej, N. 2016. EU pravo na zaborav i globalni Internet: Izvršavanje zahtjeva za uklanjanje poveznica na pretraživačima. *Media, culture and public relations*, 7(2), pp. 171-191.
- Kolednjak, M. & Šantalab, M. 2013. Ljudska prava treće generacije. *Tehnički glasnik*, 7(3), pp. 322-328.
- Kovačević, M., 2014. Pravni i etički aspekti rizika poslovanja putem Interneta. *Sinteza 2014-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, pp. 94-100. DOI: <https://doi.org/10.15308/sinteza-2014-94-100>
- Land, M. 2013. Toward an International Law of the Internet. *Harvard International Law Journal*, 54(2), pp. 393-458.
- Li, F. 2022. Disconnected in a pandemic: COVID-19 outcomes and the digital divide in the United States. *Health Place*, No. 77, pp. 1-8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2022.102867>
- Liu, H., Yan, Y. 2016. Interpretation of the Concept of the Right to Internet Access from the Perspective of International Law. *Journal of Human Rights*, 15(2): pp. 140-153.
- Lucena Cid, I. V. 2014. The Right of Access to Internet and the Strengthening of Democracy. *Revista Internacional de Pensamiento*, 9, pp. 383-398.
- Maletić, V. & Dakić, J. 2012. Internet, socijalne mreže i ljudska prava. In: *Zbornik radova INFOTEH Jahorina*, pp. 771-776. Istočno Sarajevo: Elektrotehnički fakultet.
- Medina, M. 2020. Governmental Censorship on Internet: Spanish vs. Catalans Case Study. *Library Trends*, 68(4), pp. 561-575. DOI: <https://doi.org/10.1353/lib.2020.0011>
- Mijić Vulinović, I. 2021. Ograničenja slobode izražavanja u Republici Hrvatskoj u odnosu na međunarodno pravo, s posebnim osvrtom na presude Europskog suda. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 58(3), pp. 967-988. DOI: <https://doi.org/10.31141/zrpf.2021.58.141.967>
- Mladenov, M. & Stapski, T. 2022. Human Rights Approach to Internet Access with a Special Emphasis on the Case-Law of the European Court of Human Rights. *Revija za evropsko pravo*, 24(1), pp. 23-38.
- Monggilo, Z. M. Z. 2016. Internet Freedom in Asia: Case of Internet Censorship in China. *Journal of Government and Politics*, 7(1), pp. 153-179. DOI: <https://doi.org/10.18196/jgp.2016.0026>
- Nikolova, M. A. 2022. Personal rights and author's rights on the internet. *Megatrend revija*, 19(1), pp. 85-96. DOI: <https://doi.org/10.5937/MegRev2201085N>
- Perepolkin, S., Perepolkin, D. & Averianova, M. V. 2021. Typology of the fourth generation of human rights. *Journal of International Legal Communication*, 1(1), pp. 91-101. DOI: <https://doi.org/10.32612/uw.27201643.2021.1.pp.91-101>
- Prlja, D., Reljanović, M. & Ivanović, Z. 2012. *Internet pravo*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Ranđelović, D. 2017. Internet prodaja u Republici Srbiji. *Pravo - teorija i praksa*, 34(1-3), pp. 13-24. DOI: <https://doi.org/10.5937/ptp1703013R>

- Risse, M. 2021. *The Fourth Generation of Human Rights- Epistemic Rights in Digital Lifeworlds*. Harvard University: Harvard Kennedy School. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3973946>
- Sixsmith, A., Horst, B. R. *et al.* 2022. Older People's Use of Digital Technology During the COVID-19 Pandemic. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 42(1-2), pp. 19–24. DOI: <https://doi.org/10.1177/02704676221094731>
- Slijepčević, L. 2016. Pravo na privatnost u domaćim i međunarodnim propisima-s osvrtnom na internet. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 88(1), pp. 32-42. DOI: <https://doi.org/10.5937/gakv1601032S>
- Topalović, M., Stanković, Đ. 2023. Internet kao izazov zaštiti autorskih i srodnih prava. *Politički život*, 24, pp. 41-52. DOI: https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.3
- van Dijk, J. 2020. *The Digital Divide*. Cambridge, UK: Polity.
- Višekruna, A. 2015. Prevazilaženje prostornih prepreka u kompanijskom pravu: primer skupštine akcionarskog društva. In: *Društvo i prostor*. Urbani i ruralni prostor ekonomski, pravni i organizacioni prostor. Beograd, Novi Sad: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo, Filozofski fakultet Novi Sad, pp. 499-512.
- Wagner, B., Vieth K., Kettemann M. C. (eds). 2019. *Research Handbook on Human Rights and Digital Technology*. Cheltenham, UK, Massachusetts, USA: Edward Elgar Publishing. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781785367724>
- Wang, X. 2013. Time to think about human right to the internet access: Beitz's approach. *Journal of Politics and Law*, 6(3), pp. 67-77. DOI: <https://doi.org/10.5539/jpl.v6n3p67>
- Wolfsfeld, G., Segev, E. & Sheaffer, T. 2013. Social Media and the Arab Spring: Politics Comes First. *The International Journal of Press/Politics*, 18(2), pp. 115–137. DOI: <https://doi.org/10.1177/1940161212471716>
- Woodroffe, J. 2020. A Fourth Generation of Human Rights. The Organization for World Peace. Dostupno na: <https://theowp.org/a-fourth-generation-of-human-rights/> (14. 07. 2023).
- Zalnieriute, M. 2019. From Human Rights Aspirations to Enforceable Obligations by Non-State Actors in the Digital Age: The Case of Internet Governance and ICANN. *Yale Journal of Law & Technology*, 21, pp. 278-336. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3333532>

Internet izvori

- Cornescu, A. V. 2009. The generations of human's rights. In: *Dny práva – 2009 – Days of Law: The Conference Proceedings*. Brno: Masaryk University, 1. Edition, pp. 1-11. Dostupno na: https://www.law.muni.cz/sborniky/dny_prava_2009/files/prispevky/tvorba_prava/Cornescu_Adrian_Vasile.pdf (03. 07. 2023).
- Kamer, L. 2023. Internet penetration in Africa January 2023, by country. Statista. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1124283/internet-penetration-in-africa-by-country/> (18. 07. 2023).

- Nedeljković, N. 2023. Najzanimljivija statistika korišćenja interneta u 2022. godini. *Digitizer*. Dostupno na: <https://www digitizer.rs/news-stories/najzanimljivija-statistika-koriscenja-interneta-u-2022-godini/> (17. 6. 2023.)
- Packingham vs. North Carolina. 19. June 2017. Supreme Court of the United States. Dostupno na: https://www.supremecourt.gov/opinions/16pdf/15-1194_0811.pdf (17. 7. 2023).
- Pašćan, M. 2023. Šta se radi na internetu i šta se novo sprema za 2023?. Dostupno na: <https://bonitet.com/cemu-danas-sluzi-internet-i-sta-se-novo-sprema-za-2023/> (14. 7. 2023).
- Petrosyan, A. 2023. Worldwide digital population 2023. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/#:~:text=Worldwide%20digital%20population%202023&text=As%20of%20April%202023%2C%20there,population%2C%20were%20social%20media%20users> (10. 7. 2023).
- UN. 2021. As Internet user numbers swell due to pandemic, UN Forum discusses measures to improve safety of cyberspace. Dostupno na: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2021/12/as-internet-user-numbers-swell-due-to-pandemic-un-forum-discusses-measures-to-improve-safety-of-cyberspace/> (11. 7. 2023).